

ԼԵՆԱՍՏԱՆԻ ՀԱՅԵՐԸ.

ԱՒՍՏՐՕ — ԱՒՆԳԱՐԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐԱՌԹԵՒՆԸ
ԽՕՍՔԱՎ և ՊԱՏԿԵՐՈՎ.

(Die ösferrezch ungarische Monarchie Worfund Bilol).

1820 թ. գարնանը Վենետիկի Մխիթարեաններինց Մինաս Բժշկեանը մի ուսումնական ճամբորդութիւն կատարեց դէպի Լեհաստան:

Նրա աշխատութիւնը լոյս տեսաւ 1830-ին, «Ճանապարհորդորիւն ի Լեհաստան եւ յայլ կողմանս քնակաւս ի հայկազանց սիրելոց ի նախնեաց Անի խալսիւն»: Երի նպատակն էր: պատմական և անմիջական ուսումնասիրութեամբ ճանաչել այն հայերի պատմութիւնը, կեանքը, անցեալը և ներկան: Երանք դեռ ժն գարուց Անի աւերումից անմիջապէս յետոյ փախան դէպի Լեհաստան: և սիրով ընդունուեցին Լեհերին:

Մինաս վարդապետ այս հաստուածի վրայ ուսուցել էր ուղում հայի դիմացկանութիւնն ու ազգային գիտակցութիւնը: Նա կամենում էր համոզուել թէ արդեօք այս ժողովուրդը, որ իր միասինս ինչպէս արեւմտեան կուլտուրայ տարածող Ասիայում այնպէս փառաւոր էր հանդիսացել, արդեօք բաւարար եղանդ ու ճկունութիւն ունէր: Նաև հակառակ ուղղութեամբ: Արեւմուտքում մի կտոր Արեւելք մտցնելու և դրա հետ միասին ազգային առանձնայատկութիւնները դարերով պահպանելու արեւելեան զոյնների թարմութեամբ:

Մինաս Բժշկեանը մի ուշադիր և բազմաճմուտ տուրիստ է: Նա տեղեկութիւններ է տալիս զբերի և ձեռագիրների մասին: զարմացնում է մեզ յիշատակելով Լեմբերգում տպուած սաղմոսների և բուժագրքերի մասին: վերծանում է կիսաւեր արձանագրութիւններն ու յիշատակարանները: Նա կարգի է բերում այդ դէպքերը և անցեալ իրողութիւններից կազմում է մի կարծ: պատմական տուրուագիր:

Բայց հէնց որ խօսքը էն ժամանակուայ հայերի նկարագրութիւնն է գալիս և ժողովրդի կացութեանը: Նա դառնում է լռակեաց: համառօտ և կարճաբան: Միայն անցակի: Նա: այս և այն տեղ: բաց է թողնում մի նկատողութիւն: որ հիմա Լեմբերգում հայիւ հարիւր ընտանիք կայ: որոնք մեծ մասամբ շրջակայքումն են ապրում: սակայն: Նոյն ժամայն նա պարտք է համարում շեշտելով յիշել: որ հայոց կուսանոցում դեռ հայերէն են աղօթում:

Գիտնական Հայրը անտարակոյս: 150 տարի ուշացել էր: Եթէ XVII դարու երկրորդ կիսում մինը ճամբորդել ուղևոր արեւելեան գալիցիայում:

օրինակ: Պատեր Լուիզի—Մարիա—Պիտուի ընկերակցութեամբ: որ Հռոմի հետ: տարիներ շարունակ աշխատում էր այստեղ Աւերիկի համար: ապա: Նա հայերին կգանէր միմեանց հետ կապուած մի ամբողջութեամբ:

Այն ժամանակ նրանք դեռ խօսում էին լիովին հայերէն: ունէին սեփական դատարաններ և օրէնք: զօրեղ ու կարողաւոր էին նշանաւոր հաստատութեամբ և բազմաթիւ արտօնութիւններով: որ նրանք ձեռք էին բերել իրանց խելքի և ճարտարութեան շնորհիւ լեհ թագաւորներից ու մեծամեծներից: հակառակ քաղաքացիների խիստ ու յաճախակի բողոքներին: Արպէս տէր ամբողջ արեւելեան առևտրի Լեհաստանում: որպէս մեծ ներածողներ: որպէս մի վաճառական ժողովուրդ: որ արեւելքի հետ շարունակ յարաբերութեան մէջ էր և Ամստելի ափերում մի կարևոր գաղթավայր էր հիմնել: նրանք մասամբ կոսմոպոլիտներ էին: նրանք սակայն: իրանց պինդ կապուած էին զգում և լեհ ազգի հետ: շնորհիւ հանրական քաղաքային շահերի ու քաղաքական հանգամանքների: որոնց հետեւանքները մեծապէս պիտի ազդէր իրանց առևտրի վրայ: որ մի ժողովրդի տնտեսական կեանքի ամենազգայուն մասն է և ամենից աւելի ենթակայ վնասների: . . .

Անու կործանումը 164-ին սուլթան Ալիաշանի ձեռով՝ առաջին առիթը տուաւ հայերի գաղթելուն հայրենիքից: Թէ արդեօք նրանք դեռ 1183-ին Լեմբերգում փայտաշէն եկեղեցի ունէին: ինչպէս հաղորդում է Բժշկեանը: շատ կասկածելի է: աւելի հաւանական է այն: որ Աւթիմեան իշխան Լեօն քաղաքն հիմնելիս՝ հայերին տուաւ նրա հիւսիսային մասը բնակութեան համար: 1356-ին Վաղիմեր մեծը: «մագդերուրգեան իրաւունքը» մտցնելու ժամանակ: հայերին սեփական դատաւարութեան: իսկ 1367-ին սղատ ծխաւարութեան իրաւունքը տուաւ: հայ եպիսկոպոս Գրիգորի ղեկավարութեամբ: Արովհետև հայերը միշտ կապ ունէին հայրենիքի հետ: ուստի նորանոր: թէև փոքրաթիւ գաղթումներն անպակաս էին: վերջին մեծ գաղթականութիւնը տեղի ունեցաւ XV դարու սկզբում: Վալաքեայից: որը մի սիրելի միջնակայարան էր Հայաստանի ու Լեհաստանի մէջ:

Հայոց հին իրաւունքը Լեմբերգում: հաստատեց Սեդեզմունդ I: մի լաւին թարգմանութեամբ: որը թէև իրաւարանական տեսակէտով աննշան: բայց կուլտուր—պատմական տեսակէտով վերին աստիճանի հարցասիրական է: Առանց հիմնաւոր կարգ ու շարքի: այդ իրաւունքը միացնում է Հին Վալաքարանի և քրիստոնէական տարրեր: բուն հայկական և ընդհ. Եւրոպական քաղաքացիական և քրէական հայեցակէտեր: առանց միջնորթական կապերի:

Հայ ժողովրդի առևտրական, աւելի ճիշտ առևտրական Pecuniäre բնագիրը իսկոյն աչքի է զարնում Պատիժը, դաշտային վնասի վիրաւորեալի կամ գողացած հորթի համար, չափուում է վնասի գծի համեմատ: Սակայն, եթէ մի հայ, իր հայրենակցին սպանում է, պիտի վճարէ 365 ոսկի (գուլդէն) այն «խեղացի պատճառով», որ մարդու մարմինը բաղկացած է 365 մասերից, և տարին էլ նոյն թիւով օրեր ունի: Թէև մարդու արիւնը ինքնին անգնահատելի և նիւթական վարձատրութիւնն էլ անբարոյական է համարուում—Այդպիսի «արտակարգ խիստ» պատիժը տրուում է նրա համար, որ մարդու կեանքը ապահովուի: Եթէ մահը պատահել է հայի և մի այլ «քրիստոնէի» մէջ, պատիժը կատարուում է ընդհ. օրէնքի (լեհական) հիմամբ:

Գատարանը գտնուում էր Լեմբերգում, ուր և արքեպիսկոպոսն էր նստում: Գատարանները 12 հոգի էին, մեծ մասամբ ցմահ ընտրուած: Փոքրիկ համայնքներում, ուր անշուշտ նոյն իրաւունքը գոյութիւն ունէր, գատարանների թիւը 6 կամ ինչպէս Սացկովիչուս 4 էր: Այդ գատարանները կային մինչև XVIII դարը: 1736-ին զրանք մնացեալ բոլոր արտօնութիւնների հետ կրկին հաստատուեցան, բայց 1784-ին վերջնապէս դադարեցան և իրանց մասերով յանձնուեցան քաղաքային վարչութեանը, Լեմբերգում:

Դեռ Աւագիւղաւ Յագիւլս-ի օրով, հայերին մի սեփական թաղ տրուեցաւ Լեմբերգի կենդրոնում, Այդ քաղաքից էին դուրս գնում լաւ կադմակերպուած մեծ և ահագին քարաւանները դէպի արեւելք, քարաւան—Բաշու առաջնորդութեամբ, որ քաջ հմուտ և իր գործին տեղեակ մէկն էր լինում—և յետ էին վերադառնում արեւելքի բազմատեսակ գուննդ-փայլուն և հրապուրիչ սքանչելիքներով բեռնաւորուած.—երկնագեղ մախմուրը, կանաչ դամաստը, կարմրաւուն—ոսկեփայլ „tüllin“, մետաքսեայ, արուեստաշէն գօտիներ, թուրքի շալեր, շամբետ և սաֆեան, այս ամենէ արեւելքին յատուկ փայլով և մի տեսակ անուշ ու գութեկան հօտով, նրանց բեռների ապրանքն էր: Խօսք չկայ, որ հայ քարաւանի գալուստը Լեմբերգի աշխարհիկ կանանց համար մի նշանաւոր գէպ էր, իսկ խնայասէր քաղաքացու համար ծախսերի նոր աղբիւր:

Այս էր անտարակոյս պատճառներից մինը, որ քաղաքացիք վաղուց արդէն չիլ աչքերով էին նայում հայերին, որովհետեւ հայերը շատ լաւ էին թագաւորի ու կառավարութեան հետ, նրանք հնարը գտել էին իրանց օգտին արտօնութիւններ ձեռք բերելու և դանդաղ մեծերը քաղաքային վարչութեան հետ՝ կարողացել էին յօգուտ իրանց վճռել տալ: 1505-ին նրանք մաքսից ազատեցին ոչ միայն արեւելեան՝ այլև պրուսական, Շլեզական և լե-

թուանական ապրանքների ներածումը: Այնուհետեւ հայոց խանութներում արեւելեանի կողքին կարելի էր գտնել և պրուսական սաթ, ունգարական դանակների և մանգաղների հետ և՛ Վինետկի ոսկերչութեան գործեր...

Այսպէս՝ նրանք մի անհրաժեշտ անգամ դառան սոցիալական կեանքում մանուանդ շնորհիւ իրանց ճարպկութեանն ու լեզուագիտութեանը, որպէս գործակատար, թարգման, միջնորդ էլն, 1538 նրանք իրօք վարձու առան Լեմբերգ քաղաքից թարգմանի պաշտօնը, որ ապա դարձին մի միջնորդ պաշտօնական Բիւրօ—բոլոր օտար վաճառականների համար:

Սակաւ չէր պատահում, որ ուսեալ հայերն ուղեկցում էին թագաւորների դեսպաններին և կամ փոխարինում էին նրանց: Հայերի հասարակական և տնտեսական բարեկեցութիւնը XVI դարում առիթ էր տալիս Լեմբերգի քաղաքացոյց յաճախ խնդրելու և առաջարկ անելու, որ սահմանափակեն հայերի արտօնութիւններն և իրաւունքները, Թէև 1563-ին Սիգեկմուլդ Աւգուստ թագաւորը վերացրեց ժամանակաւոր արգելքը ներածելի ապրանքից, որի բացառական իրաւունքը հայերին էր պատկանում: Բայց արդէն 1577-ին նրանց խանութների թիւը 22-էր հարուստներից և 19 աղքատներից. տների թիւը 1600-ին արդէն իջել էր 79-ի: Որոշոյց ոչ մէկը իրաւունք չուէր Ռեմգալացում (կենդրոն) լինելու: Երազ քաջելու իրաւունք չուէին, երկու գինեւորն միայն պիտի պահէին: Այլև միայն մի մի զոյգ կոշկակար, դերձակ և ներկարար կարող էին ընդունել «հայ—ազգից»—համապատասխան համբարներում:

Յետին տասնակներում երկու հանգամանք մեծապէս մեղմեց «հայ—ազգի» և մնացեալ «քրիստոնեաների» մէջ եղած սուր տարբերութիւնները: Առաջին՝ հայերի մուտքը կաթոլիկութեան գիրկը, 1627-ին Լեմբերգում եպիսկոպոս՝ և 1635-ին Հռոմում արքեպիսկոպոս ձեռնադրուած Նիկոլ—Թորոսովիչի շնորհիւ, որ շնայելով հայերի բոլորը ընդգրկմութեանը և կաթոլիկոսի բանադրանքներին, վերջապէս գլուխ բերեց 1667-ին, Երկրորդը հայերի հայրենասիրական վարմունքն էր Լեմբերգի պաշարման ժամանակ 1648-ին Բողտան Խնամիլ-նիցիլու ձեռով: Թէև 1653-ին նրանք իրաւունք ստացան տասը տուն ևս ունենալ, մինչև անգամ Ռեմգալացում, երեք նոր խանութ և իրաւունք մանրածախսի, որ առաջ նրանք վայելում էին ժամանակ առ ժամանակ սակայն, հարց էր թէ նրանք այս նոր իրաւունքները ամբողջովին ի կատար ածել և շահագործել կարողացան:

1650-ին՝ Լեհաստանի հայերը իրանց զօրութեան զէնքիւն արդէն հասել և անցել էին, նրանց անկումը աւելի արագ և փութկոտ էր քան թէ

լեհական քաղաքների անկումը առհասարակ:

Կոզակների պատերազմները, թուրքերի յարձակումներն ու պաշարումները խոր վերքեր հասցրին լեհ և ուկրաին ժողովրդին, իսկ բացառապէս առևտրով պարագող հայերի համար, այդ վերքերն իսկապէս մահացու էին: Առևտրի դադարումն արեւելքի հետ՝ հաւասար էին նրանց կեանքի նեարդը կտրելուն: —

1731-ին՝ նոր տնահարկ մտցնելու ժամանակ հայերին արտօնեալ 89 տան փոխանակ՝ գտնում ենք միայն 71 տուն. եթէ աների թիւը մի քառորդի չափ պակաս է արտօնակից, կարող ենք երեւակայել, թէ հայերի նուաղումը որքան մեծ է եղել և՛ մնացեալ ասպարիզում:

Հայ գաղութները Եւրոպայի Բրոդի, Յլոբ-ցովի Եւսցկովիչի ևն, անհետացան XVIII դարում: Մայրենի լեզուի անկման հետ աճում էր լեհերէնի կիրառութիւնը: Գաղութարութիւնը XVII դարում արդէն մեծ մասամբ լեհերէն է դրւում: Ինձ յայտնի վաղագոյն քարը, որ լեհերէն գիր ունի, 1600-ին է պատկանում: Աւերջինը՝ որ հայերէն գիր ունի, պատկանում է 1686-ին այստեղ մեռած Օվանիս՝ Գոլվաթաւոր Խոջա՝ Նազարէթի որդու շիրմին: Սա Աստապատցի էր, ուրեմն ո՛չ բնիկ Լեմբերգում: Փառառնեցում հայերէն գոյութիւնն աւելի տեւական էր և հասնում է մինչև դարու սկիզբները, վերջին գոյութիւնը 1807-ին գտնուած շիրմը պիտի լինի՝ Եւսցկովիչում:

Անտարակցոյ շատ հայեր, կրօնական զբո-ղումներով՝ յողնած վերին սասիճանի խորամանկ Թորոսովիչի հաշմանքից, ետ գնացին դէպի Բու-քովինա և Աւալբեա, փակելով մինը միւսից յե-տոյ իրանց խանութները և երես զարձնելով այն երկրից, որ մի ժամանակ այնպէս հիւրասիրաբար էր ընդունել, Շատերը սակայն, ունեւոր հայ կաթողիկոսներից, աղնուականները և սեփականատէրերը մնացին իրանց տեղը: Նրանք ընտելացան լեհական կեանքին, հազիւ ուրեք նաև խնամանալով տեղացիների հետ: Եւ որովհետեւ այլևս առևտրով անկարող էին գլուխ պահել, փոխեցին սեփականու-թեան ձևը կամաց—կամաց փոխանակեցին հայ-կական բարձր փափախ տեղացու յարեայ լայն-եզր գտակի հետ: Նրանք Հայաստանի ոսկեզոյն պտուղներից վերադասեցին Պոզոլեայի կարմիր ցո-րենը և զարձան վարձակալ և կալուածատէր: Այդ էր ահա պատճառը, որ հայր Բժշկեանը 1820 ին 100 գերդաստաններից շատը «Գիւղորայքում ասպրող» է անուանում:

Լեհական—հայերի կորուստը, նրանց ազգա-յին յատկանիշների անյայտանալը, նրանց տաք՝ արեւելեան գոյնի մարելը, ունին իրանց աւելի խոր պատճառները, որ մեր դարու ընդհանուր պայման-ների մէջ պէտք է որոնել, Երկաթուղին, քաղաքա-

ցու սև զգեստը և միջազգային բանուորի կապոյտ հագուստը շատ տեղերից վանեցին տեղական սովո-րութիւններն ու ազգային շորերը: Հասկանալի է, որ այդ հանգամանքը առանց ազդեցութեան պիտի չմնար հայերի վրայ, որոնք առանց այն էլ օտարա-մոլ են: Այլև պէտք է ի նկատի ունենալ, որ ար-դի Եւրոպան Երեւելքի հետ առևտուր անելու հա-մար ո՛չ կարիք ունի միջնորդների, ոչ էլ ցանկու-թիւն, նրանց մի առանձնակի վաճառատեղ յատ-կացնելու:

Տեղական ապրանքը հիմա արդէն փոխարի-նում է արեւելեանից շատերը և նախնի հիացքը, որ ազգում էր դեռ ևս մանկան պէս միամիտ ժո-ղովրդի վրայ, հեռաւոր արեւելքից, հեքեթների և արեւածների երկրից եկած իրեղէնները, անյայ-տացել է հիմա:

Հին, արեւելեան ձեւի, և արեւելցոց ձեւով կատարող առևտրից հիմա մնացել է միայն նրա ծաղրանկարը, ի դէմս գորգ և վարդաջուր ծախող թուրք վաճառականների, Բէէ և մեր դարը ազգային շարժումներին աւելի նպաստուոր է եղել, քան անցեալից շատերը, լայց այն, ինչ որ միայն հիմ-նուում է հանգիստ ընտանեկան կենաց և բերանա-ցի աւանդութիւնների վրայ, չի կարող հաստատ մնալ, որովհետեւ մեր դարը կրաւորական օրիգե-նալիտ չի՝ կտրող տանել, Գարոցական դասագրքի և լրագրի լեզուն աւելի ազդեցիկ ու տեւական է, քան այն, որով մայրը հէքիթմ է տեսել իւր ման-կան: Սրանք են ահա պատճառները, որ երբեմն ի natio armenorum-ից այսօր մի քանի հազար բնակիչ և հայ—կաթողիկ ծխակատարութիւնն է միայն ետ մնացել, որպէս այս զօրեղ տոհմի (Rocce) հոգեբա-նութեան և բնախօսական զօրերի մի բնորոշ հե-տեւանք:

Դրա հետ միասին անյայտացաւ նաև Ամստեր-դամի հարուստ հայութիւնը, որ մեծ մասամբ Լե-հաստանի կաթողիկոսներից էր, Հանգել է նայնպէս „gulden blad zijde in 't boek von Amstels roem“, (դ առ միշտ կտրուել են, մի ժամանակ բազմաթիւ, Լեմ-բերգի և Ամստերդամի մէջ եղած կապերը, ուր որդիք ու եղբայրք Լեմբերգեան ֆիրմաներից՝ ճիւղեր էին հաստատում առևտրական, Միայն Անտոնիոսի անունով դպրոցի ճակատում, մի հա-մաստ մարմարեա քարի վրայի արձանագրութիւնը, որ զարդարուած է դառան—Աստուծոյ պատկերով, ասում է, որ 1749-ին այստեղ հայոց եկեղեցի է հիմնել Օվանէս Մինասը, որ մասնակաւոր բնակիչ էր Գալիցիայում:

Հարուսային Տերոլը, մեծապէս նուաղող լա-տին ժողովրդի հետ, ներկայանում է մեզ մի տար-օրինակ ժողովուրդ, օտարօտի սովորութիւններով և մի բոլորովին այլազան լեզուով:

Մօրուեղ տղամարդիկ են այնտեղ, մի քանա-

սէր և պատկառելի արաքներով, դեղանի աղջիկները համեստափայլ ու զուարթ են, սուրբ Մարիամի և Յովսէփի պատկերներին նման, որ նրանք ասեղնագործում են: Այնքան բանաստեղծական, ոչ էլ զուրկ բաւարար օրիգինալ գիրքից: «Տեոու տէրութեան սահմաններում» րնկած է ահա Կուտի (Kuty) քաղաքը, որ մի փոքրիկ արեւելք է ներկայացնում իր ժողովրդագրական յատկանիշներով:

Հայ—կաթոլիկ համայնքն այդ քաղաքում 1200 հոգուց է բաղկացած: Նրա լեզուի բառարանը, որ սաստիկ պղտորուել է սլաւ և ռուսի բառերի խառնուրդով, կազմել է պրոֆ. Հանուշը 1886-ին: Սակայն, ես չեմ ծանաչում մի ժողովուրդ, որի տիպը այնքան դժուար լինէր արտայայտել մատիտով և լեզուն, տպած տառերով, երբ մարդ դիտում է նրանց, իրանց տների մաքուր բակերում ձնոները ծալ նստած՝ կիսախուփ աչքերով մի գրամական դրախտ երազելիս, ուր կոպէկ է ցանուում: Բայց «դեղին» ոսկի հնձուում ապա մարդ նրանց կարող է սովորական անհամակրելի արեւելցու տեղ ընդունել:

Սակայն, երբ նրանք զանազան տներից ի մի են խմբուում՝ յանկարծ փողոցի մէջ, և մի քառորդ ժամ շարունակ միմեանց ձեռ թակելով՝ օրօրուելով մի շնչին և ծիծաղելի «բաղար» են վերջացնում այն պահուն բացում են նրանց մեծ արտեանունքը և դանդաղ երազուն աչքը ստանում է մի փայլուն, եռանդոտ և համարեա ծակող արտայայտութիւն: Լեզուն, որ մի քիչ առաջ այնպէս զանգաղ ու ծանր դուրս գալու էր թւում շուրթին, հիմա սկսում է հնչել իր բազմաթիւ սուր հնչիւններով, սկսեալ խորին քմայնից, որպէս մի սրնթաց, լեռնային աղբիւր քարերի վրայից դեպի վայր: Վերջին, զօրեղ հնչող վանկին դիմող երկար բառերը, լեզուին տալիս են մի տեսակ ուստուսող բնաւորութիւն, այնպէս որ, մարդ կարծում է թէ շարունակ հարցական նախադասութիւններ են լսածը: Չայնաւորները, բարակ ծիւղերի նման, ծածկուած են թւում՝ բաղաձայների ստուար սաղարթով:

Հայի տեմպերամենտի նման՝ նրա տիպն էլ արտայայտուում է չափազանցումներով: Ընդհանուր է թուիս—գոյնը, մեծ, համարեա կապուտին տուող աչքերը, փոքրիկ, ծակող ըրներով, ահագին և խիստ կեռ քիթ, եւ ընկած ճակատ, նեղ, սաստիկ սուր գանգ, տղամարդկանց մօտ, նաեւ, մարմնի խիտ մազեր, մինչև աչքերը հասնող մօրուքի հետ: Գլուխն էլ, որ յաճախ վաղաժամ ճաղատէ, ծածկուած է լինում փիւրուն, սաստիկ խիտ ու սև (բացառապէս կարմիր, այլ ոչ երբէք շէկ) մազերով:

Այս ընդհանուր բնագծերի մէջ աչքի են դարձում երկու տարբեր տիպեր: Այս տոհմի մեծամասնութիւնը փոքրահասակ են՝ գէր, հաստ-

լիկ, սակայն ոչ ջղուտ (muskulöse), մեծ, մոտ քթով և ստորին շուրթով, գոյնի թեթեւ սպիտակութեամբ, շատ երկար թևերով և բնով, որ առոյգ քայլուածքի ժամանակ, սաստիկ կարճ ոտներով, խիստ կասկածելի կերպով այս ու այն կողմն են տատանում:

Երկրորդ տիպը բարձրահասակ, բարակ կազմուածք ունի, մի քիչ կոր քամակ, բարակ շրթներ, և բարակ քիթ, նրանց անսովոր մուրճ գոյնը առիթ է տուել Եան—Լամին սրախօսելու, որ նրանք «թանաք են քրտնում»: Հանգաւտ, այո, նաև վսեմ, ընթացքով և շարժումներով, նրանք մի տեսակ պատկառելի ու հաճելի յատկանիշներից զուրկ չեն:

Հերքուէսներ, մեծն զօրեղ և ջղուտ կիսահսկաներ հայոց մէջ անծանօթ են: Վանանց մէջ էլ աչքի զարնողներ («Imposante Erscheinungen») շատ հազուադիւս են: Ես առհասարակ չեմ յիշում, թէ մի բարակ, բարձրահասակ, հայուհի տեսած լինեմ: Եյն ինչ որ մարդ գեղեցիկուհի է անուանում և պատուում, չկայ նորանց մէջ: Սակայն, վաղահաս աղջիկների և կանանց մէջ պատահում են բաղմամբիւ պիքանթ օրիգինալականներ, մի տեսակ լուրջ ու պատուարժան և հաճելի... Նրբութեամբ խելացի (բայց մի քիչ պաղ) երազուն, մուր—փայլուն աչքը, մուրճ գոյնը, գեղանի, սև մազերը, մի անուրանալի ազնուութիւն գծերի մէջ, որ յատուկ է բոլոր հին և հոգեպէս ապրող տոհմերին, որը տղամարդկանց էլ օգնում է նրանց գեղեցիկութեան կասկածելի պակասները ծածկելու, միանում են յաճախ մի գեղեցիկ ամբողջութիւն կազմելու համար: Եւ այս գեղեցիկութիւնները շուտով չեն թառամում, այլ տարարադարար, նրանք, ծաղկում են խիստ սաստիկ: Քսան տարի առաջ, Պուտիում, երբեմն, զանազան տներին կամ հրաւերներին դեռ կարելի էր տեսնել հայնակ հագուստը տղամարդկանց վրայ:

Այդ հագուստը, սակայն, շատ ինքնուրուշութիւն չունի, նրան խիստ նմանը հագնում են Ռուսիանայում և աւելի յաճախ արեւելքում:

Անցեալ դարու հագուստը բաւական վստահարար մենք կարող ենք վերահաղմել: XVI դարու համար մենք ունենք Վորոնիչի (Voronec) վանքի պատի վրայ, Բուքովինայում, ամբողջ արեւմտեան կողմում վերջին դասաստանի պատկերը քանդակած: Ներքեի շարքում ներկայացրած խմբերի մէջ, թաթար և արաբ խմբերի մէջ մենք գտնում ենք մի խմբակ, պատրիարքի առաջնորդութեամբ, որ հայերին է պատկերացնում (tyk arminski): Մինչ երկար, գորշ հագուստ ունի, կապոյտ... (aufschlag) և մի բարձր, գորշ գտակ, երկրորդի հագուստը մուգ—կապոյտ է նոյնպիսի թևերով, երրորդը կրում է մի ոսկեկար և կարմիր ծաղիկներով

բանուած տալար (Tolar) լայն վերնաթևերով և մի ծիրանի կափտան նեղ (schliff ärmel) թևերով:

Հայի հագուստը XVII դարում, ճանաչում ենք մենք Ռեմբրանդի ինքնագիր պատկերից, որ հարուստ—հայնակ հագուստով է: Այդ պատկերը ես տեսել եմ երեք տարի առաջ օրիորդ Սումի սակաւածածոթի բայց թանկագին պատկերասրահում: Անտիկերպիկի մէջ:

Պատկերի խելութեան մասին չի կարելի կասկածել, ի նկատի ունենալով մեծ վարպետի վերին աստիճանի հետաքրքիր բնագործութիւնը, որ այդ հագուստը նա գնել է Ամստերդամ Hoog—Boom—Sicot—, առաջին ձեռքերից, (ուր հայերն էին յաճախում), անտարակուսելի է: XVIII դարուց մենք ունենք վերոյիշեալ Մինասին վերոգրեալ պատկերը: Որ մինչև XIX դարը պահպանուել էր հայնակ զգեստը, երևում է Եօհան, Կրաուզի նկարած մի կնոջ պատկերից (պատկեր) որ Գալցիցայի Սոլթան—Արգարովիչի գերտաստանից է (1801):

Հայերը, Պուտիում բացառապէս վաճառական և նոյն ժամայն արգիւնարեւորը են: Նրանք ուզում են միջին տեղը բռնել տնային և մեծ արգիւնարեւորութեան և միևնոյն ժամանակ ուզում են միջնորդ, վաճառող ու արտահանող լինել սեփական արգիւնագործութեան: Արդի՝ ամեն բան մասնագիտութիւն դարձնող ժամանակի հոսանքը չի կարող նպաստել նրանց, ուստի զարմանալու բան չէ, որ նրանց գործերը, մասնաւոր 1587-ից յետոյ, երբ ռուսական սահմանը փակուեց ահաւաճած առաջ, միշտ զէպի վրան են գնում: Նրանք ախ ու վախով են յիշում հին—բարի ժամանակները 40-ական և 50-ական թուերը...

Այն ժամանակ, նրանք ամառը պահում էին այժ և ոչխար Կարպատի արևելեան փեշերում վարձու առած արօտներում: Եշնանը միայն սկսում էր կուտիցիների իսկական «սեզոնը», բազմութեամբ մորթուած կենդանիներից մի մասը զբւղւում է մոխիւր, որպէս կոթինա (ածու—միս), մի խորտիկ, որ մեծապէս կարօտ է առամների ու ստամոքսի օժանդակութեանը: Մեծ մասը, երբ զլուին ու ոտները հեռացրած է կենդանիների մարմնից և փորը մաքրած, տասնեակներով լցւում են մեծ պղնձի մէջ և խաշւում: ապա կտորտանքը հանելով, որոշ չափով ու մեծութեամբ կաղպարում են: և տալիս մի տեսակ «աղիւսի» ձև:

Ահա մօտենում է ռուսգարական—էքսպեդիցիայի՝ օրը, որ մեծից ու փոքրից սպառւում է մի տեսակ հրճուանքով ու երկիւղով: Փոքրիկ ձիերը բռնուում են մի շաղիւններով, Հայը սիրահար է ձի հեծնելու, որքան դա կապ ունի իր գործերի հետ, լաւ արտայայտւում է հայերէն առածով՝ թէ «Հայը ձիու վրայ» մոռանում է Աստու-

ծուն, ձիուց իջած՝ մոռանում է իր ձին*:

Հասկանալի է, որ բռնակիր և հեծնելու կենդանիները թափելու կապելու և փորքաշելու ժամանակ, բազմաթիւ արցունք է թափւում, բազմիցս իրար վզով են փաթաթւում, լաց ու կոծ են բարձրացնում: ... չէ՞ որ հայերն արեւելքի են: Փոքրիկ ընծաները, որ գնացողը, շատ անգամ որդին, տալիս է մնացողներին, շատ էլ չի մեղմացնում վշտերը, քանի որ դա նկատւում է որպէս նախարան ապագայ, աւելի մեծ ընծայի, որ վերագարձողը պիտի բերէ: Աւերջապէս, լացի—կոծի և աղմուկի մէջ քարաւանը ծամպայ է ընկնում դէպի—«մաճառ—երկիրը»: Սա հին քարաւանների մնացորդն է միայն, որ այլևս զէպի Սև ծովի ափերը, դէպի հայրենիք ու դէպի Սուրբ Եփմիածին չի տանում, փորձուած և կոխների մէջ կոփուած քարաւանաշու առաջնորդութեամբ, հիմա ճարպիկութիւն է պէտք մի ունգար մեծաւորի սիրտը շահել և այնուհետև բանը լաւ կգնայ, որովհետև հայրենի առածը, թէ «բոլի գլխին բռնցքով տալ չի լինի», կամ «եթէ մի քաղաք մտար, ուր գտակը ծուռ են զնում, դուն էլ ծախր քոնը», շարունակ մտին ունին նրանք:

Պուտի վերագառնալով, մեր արտահանողն ու «չրջիկ վաճառականը», փոփոխութեան համար կրկին դառնում է արգիւնարեւորը և կաշեգործ, Թէեցաւ է յայտնում հայ առածը, որ «ոչխարից մի մորթի միայն կարելի է բերթել», սակայն, տարեկան 30 հազար գնուած ոչխարները բաւարար են, որ սափեանի կաշուի 24 հատ գործարան պահուեն: 2մեռուա, երկար երկոններին, այնուհետև, Ունգարիայից բերած զինու. բաժակի հետ, հարիւրներ են հաշւում, և միլիոններ երազում, ներկայում այս մանր արգիւնագործութիւն էլ վտանգուած է արդէն և 24-ի փոխանակ այսօր մի դործարան միայն կայ, այն էլ հրէայի է պատկանում: Կուտիցիներն ու Մնիստինացիները զանազանում են մնացեալ «լեհական» հայերից նրանով, որ ոչ միայն պինդ պահպանել են իրանց ծիսակատարութիւնները, այլև հին սովորութիւններ ու նախապաշարութեան, Այսպէս, ծնողները նորածնի վզին թել են փաթաթում, որի հանգոյցը, կնուքի ժամուն, կնքահայրը պիտի բանայ.....

Նշանդէքի ժամանակ, որ կատարւում է աղջկայ տանը երկար ու զժուար բանակցութիւններից յետոյ բաժինքի մասին՝ քահանան օրհնում է նշանի մատանին: Նշանդէքի երկկոյն տղայի տանը հաւաքւած են լինում աղջականներն ու բա-

* Այս առածը, ոչ թէ հայերը, այլ քուրդներն են ասում նրա մասին, ցոյց տալու որ նա հեծած ժամանակ խնայել, իրած պահուն խնայել չի տէ՛ր:

ընկամները և մինչ նուագում են ուրախ եղանակներ, գալիս է սափրիչը, որ բոլոր ներկայ եղողներին մօրուքը սափրէ. Փեսացուն սափրելիս, նրա կողքին կանգնած են լինում երկու երիտասարդ, վառ մոմեր բռնած. Ատրճանակի հարուածը իմաց է տալիս, որ աղջկայ տանից ընծայ է գալիս, որ խելոյն չի տրուում ըստ պատկանելոյն, այլ հանաք բանակցութիւններից յետոյ, ահագին պահանջը վճարուում է մի փոքրիկ ընծայով և ստացուում է եկած հագուստը, սպիտակեղէնն ու ծխամորճը.

Նոյն ժաման, փոխադարձ ընծաներ են ուղարկուում և հարսնացունին, աղայի կողմից, Հարսանիքն էլ, հրաւիրեալներն առաջ տղայի տանն են հաւաքուում, որտեղից սկսուում է գնացքը. նախ առաջ են ընկնում մականները (Brüderschaft), որոնց զլխաւորը մի «գաւազան» է կրում, վրան երերուն թաշկինակով, նրանց հետեւում է քահանայ, ապա փեսացուն իր բարեկամների հետ, որ ընդունուում են աղջկայ տանը նուագածութեամբ, զինով ու առուշեղէններով.

Ապա սկսուում է հարսնացուի դարդարները. նա նստում է սենեակի մէջտեղը զրած մի աթոռի վրայ շրջապատուած հարսնաքորներով (Braut, sungfer) որոնք նորա մազերի մէջ մի թանկագին (շատ անգամ փոխ առած) ագամանդեայ թագ են գնում և քողով զարդարում են. Հարսնացուն վերկենալով, ցանկանում է նոյն բաղդը իւր ընկերուհիներին որոնք հերթով նստում են նորա բաղմոցի վրայ, Հարսանիքի գնացքի ժամանակ, որ կառքերով կամ սահաններով է կատարուում մականների վրայ ամեն կողմից թափուում են շաքարեղէն և անուշեղէն *, Պսակուելու ժամանակ հարսնացուի և փեսացուի զլխին փոքրիկ պսակներ են բռնում. Սա արդէն վերաբերում ծիսակատարմանը որ մենք չենք ուզում շօշափել, Հարսանիքի խնջոյքից յետոյ՝ հրաւիրեալների տունը զանազան ուսուցեղէններ (Երաւոս) էլ են ուղարկուում.

Տարօրինակ է հոգուհացի սովորութիւնը, որ սաստիկ հին պիտի լինի և կատարուում է հանգուցեալի տանը, ուր մինչև գիշերուայ ուշ պահուն նրա բարեկամներն ու ծանօթները մեասին են անցկացնում. Ով որ չէ կարողացել մասնակցել հոգու հացին, նրանց ուղարկուում է «Rischta» (Լրիշտա) և «ամբրաւէ», այսինքն կաթնահացի վրան մեղր քսած.

Հնումը հանգուցեալի բերանին գնում էին մի փոքրիկ գրամ և կամ մի սպիտակ կտոր դա-

կաղի մէջ. Այն թելը, որով չափ է առնուած դադաղի համար, պահուում է սենեակի առիքում, մի ծակի մէջ.

Ծննդի երեկոյեան՝ մանուկները ման են գալիս տնէտուն և աւետիս են երգում. Բազմաձայն երգը հնչում է լուրջ և խորհրդաւոր. Պարզ—մեամիտ և վիպական բնագիրը համապատասխան է յետին միջնադարեան երգերին և աւելի նոր է թուում, քան եղանակը.

(Այստեղ բերուում է յիշեալ երգի եղանակըն ու բառերը ձայնագրած և լատինական տառերով). խաչը ջրից հանելու համար պատուաւոր ծխականներից մինը փող է առաջարկում. որ յաճախ տեղի է ունենում քահանայի հարցից յետոյ «Թէ՛ ի՞նչ է աւելի տալիս և այդպիսով մի պատկանելի քանակի է հասնում.

Հայերի սովորական կերակուրն է. gantschebur mit hurdt, մի ապուր, որ պատրաստուում մի պանրանման բանով, մէջը մալի եռանդինի՝ ականջներով, որոնցից մինը միայն քառանկունի է և կոչուում է զօլվաթ (բաղդ). ում որ ընկաւ այդ պատառը. նա նոյն տարում պիտի ամուսնանայ. Այլև հայերը սիրում են բրնձէ ապուր, վերեւ յիշած ածու միւր կամ բուժէնը, զանազան խմորեղէններ, «tutmátsch» և զաթլամա, և զանազան շինովի պուրուշներ.

Հայեր գտնելու համար մենք ստիպուած եղանք արեւելեան Գալեցեայի մի անկիւնը դիմելու, դէպի Վուզի, որի բնակիչները մեծ մասամբ եկած են Ռումանեայից, միայն անցեալ դարում, ուստի և նրանք ոչ ֆիզիքական և ոչ էլ հոգեկան կողմերով չեն ներկայացնում հայի զուտարիւն և մաքուր տիպը. Այդ տիպը պէտք էր որոնել այն գաղթականների մէջ, որոնք դարեր առաջ, Անիի աւերից անմիջապէս յետոյ և յաջորդ դարերում իրանց հայրենիքը թողին. Որ այս քաղաքական փոխադրները ազնուական և բարձր դասակարգին էին պատկանում, պարզ և բնական է. Սրանք ահա, իրանց ծաղկած ժամանակի, արտայայտել կարողացան իրանց հպարտ ազգայինը («natio») արուեստի զանազան ծիւղերում.

XVIII դար առհասարակ, թէ հայոց և Ահհաց համար ուրախալի բաներ ունի, Թէև ոմանք, առաջնակարգ ընտանիքներից սկսում են պաշտօն վարել և քաղաքականութեան մէջ եռանդուն մասըն ունենալ, սակայն, Ահհաստանի վերջնական անկումը միայն հայերին լեհացրեց, այստեղ էլ արտայայտուեց ընդհանուր անբաղտութեան միաբար յոժը.

XVIII դարու վերջին քառորդում հայերի լեհացումը արդէն կատարեալ պէտք է համարել, նրանք հաւասարապէս զգացին Ահհաստանի անկման խիստ ցաւը և հաւասար ոգևորութեամբ ազատու-

* Կոստեյի հայերն՝ ինչպէս երևում է, պահպանել են այդպիսի սովորութիւններ, որոնք հենց Հայաստանում էլ այսօր հազուադէպ են և յիշեցնում Արաշիսի հնաւանդ հուսանիքը. Տեղ-ոսկի սեղալը. և սեղալը Մարգարիտ. Ծն. քարգմ.

Թեան համար վարած կռիւներում մասնակցեցին: Նրանք Գեօթիկ խօսքով առեցին միասին սերեցին և միասին առեցին: Նրանց սէրը դէպի նոր հայրենիքը աճում էր ընդհանուր լեհական ազգասէրնե-րի հետ: որ իր արտայայտութիւնը 1793-ի սահմանադրութեան մէջ գտաւ:

Հայերի և լեհերի մէջ այնուհետև առաջացաւ մի յարաբերութիւն, որ դժուար կհասկանայ օտարականը, որի պատճառները կապ ունեն այն դիրքից, որ հայերը բռնել են Կաթոլիկ եկեղեցու վերաբերմամբ: Լեհաստանի հայերը կաթոլիկ են, բայց հայ-կաթոլիկ մեծատարած եկեղեցու գրկում: Նրանք կաղմում են միջակ և առանձնացած շրջան: Այսպէս էլ Լեհաստանի մեծ բոլորակի մէջ, նրանք իրանց սովորութիւնների և նեղ կապերի շնորհիւ, մի տեսակի աշխարհիկ դաւանութիւն են կաղմում: որը ինչպէս արտայայտութիւն նրանց տոհմի զօրեղութիւնն, դեռ այսօր էլ երեւան է գալիս խառն ամուսնութիւնների ժամանակ, արեւելեան տիպերի բնորոշ գծերով: Հառ քիչ ընտանիքներ միայն, պահպանել են նախնի հայ անունը: ինչպէս օրինակ Possakos, Cheut, Romaszkan, Szadbey¹, և այլն: Մնացեալները ընդունել են ազգանուն լեհերէն վերջաւորութիւնը: ինչպէս Արքարովիչ. Le drzejewicz, krzysztofowicz (Քրիստոֆովիչ) Pefrowicz և ընդհանրապէս կնուրքի ժամանակ մանկանց տրւում են հայ սուրբերի անուններ ինչպէս օր. Գրիգոր, Յակոբ, Կալետան (Cajetan) Հռիփսիմէ, Rosalie և այլն...

Հայոց վերաբերմունքը լեհական հայրենիքին, փոխադարձ տուր-և առի վրայ է հիմնուած և ինչոր նրանք հոգեկան ու նիւթական բարիք ունին ձեռք են բերուած հաւատարմութեամբ, քանասիրութեամբ և սոցիոլոգիական: Այո՛, նրանք աշխատանքով են ձեռք բերել ոչ միայն լայնածաւալ հողատերութիւնը (Սլոնիս և Սնիսկի զաւառներում հողի մեծ մասը հայերի ձեռին է) այլև, շնորհիւ իրանց ընդունակութիւններին և ուսման տեական ծառա են գալիցիայի մի քանի հազար հայերը պատկանում են բացառապէս հասարակութեան բարձրագոյն դասին:

Որքան հողատերերի մէջ, նոյնքան էլ հայերի անուն կհանդիպէր գեղարուեստական ցուցահանդէսների ցանկերում: Ճեմարաններում գիտական ընկերութիւնների մէջ, պարլամենտի և գալիցիական Լանդթագի օրագրութիւնների մէջ:

Եթէ նրանց լեզուն, գրականութիւնը և արուեստն ընդհանուր լեհականէ, հարկաւոր է մասնաւորապէս յիշել և այն, որ նրանց իգէալն էլ ընդհանուր լեհականն է:

Այս է հաճախորդ անտոնէի (Եօհանն,

ասպետ բոլորի) տեսութիւնը լեհաստանի հայերի մասին: որ մենք բերելք փոքրիկ յապաւումներով:

Պիտի խոստովանելը, մենք անկարող էինք այս փոքրիկ գրութիւնը վայել ճշտութեամբ թարգմանելու: քանի որ սրա ոճը, հիմնալի համեմատութիւնները, բանաստեղծական նկարագիրն ու մանաւանդ մեղմ, դուրեկան և հաճելի հումորը լիովին արտայայտել հայերէն, մեր ուժերից վեր էր: Անտոնէիչը մի այնպիսի գերմաներէն է գրում, որ առանց տատանուելու նրան կարող ենք առաջնակարգ ոճարան (ստիլիստ) անուանել: Այդ ծանր-զանգաղ և սառն լեզուն նա այնպիսի գոյներ էր տալիս, նրա համեմատութիւնները շատ անգամ այնպիսի թռիչք և հրապուր ունին, որ առաջին քայլից իսկ զգում էք մի ծանօթ և հրապուրիչ բոյր... Եւ քանի մարդ առաջ է տանում ընթերցումը, այնքան համոզում է, որ սրա գրողը մի հարաւի զաւակ պիտի լինի, որի արեան մէջ դեռ եռ են գալիս արեւելքեան գոյների ցոլերը, և իրաւ գրա գրողը մի հայի զաւակ է...

Վուզէկը, սակայն մի երկու խօսք աւելացնել այս գեղեցիկ տեսութեան վրայ, լեհական հայերի կորստեան մասին: Պր.Փ. Անտոնէի կարծիքով հայերի կորստեան պատճառը նախ անտեսական և ապա կրօնական է: Թուրքերի յարձակումը Լեհաստանի վրայ, Եւրոպայի անմիջական յարաբերութիւնը արեւելքի հետ, քայքայեցին հայերին տնտեսապէս, որոնց ձեռին էր արեւելքի առ և տուրը այլև, երկաթուղին ու կապեալիզմի զարգացումը անհրաժեշտորէն պիտի խորտակէին ազգային կապերը: մանաւանդ, հայութեան մի այլ ապակէնը Լուսաւորչական եկեղեցին արդէն վաղուց տեղի էր տուել կաթոլիկութեան առաջ... Առանց ուրանալու այդ երեւոյթների նշանակութիւնը, ինձ թւում է, որ դրանք շատ աւելի երկրորդական են հայերի կորուստը բացադրելու համար, քան կարծում է յարգելի գիտնականը: Այո, մինչև անգամ ինձ թւում է, որ դրանք իսկի պատճառ չեն, այլ միայն հետևանք հայերի կորստեան: Գոնէ կրօնափոխութիւնը հայոց մէջ ուղղակի մի հիւանդոտ երեւոյթ է. քանի որ Լուսաւորչի գրկից Հռոմի պապին դիմելու համար, չկան ոչ մի հիմնաւոր և տրամաբանական պատճառներ: այդ եկեղեցին չունի ոչ մի թարմացնող, նորոգիչ և մխիթարական մի տարր, որով դերազանցեր հայ եկեղեցուց. և երբ մի նիկող կարողանում է մի ամբողջ ժողովուրդ իր զարաւոր եկեղեցուց հեռացնել ու կաթոլիկ դարձնել, դա նշան է, որ այդ ժողովուրդն արդէն մի մեղի, թույլ, դիմադրելու անընդունակ և բարոյապէս ու ֆիզիքապէս անդորացած, մի խօսքով, արդէն այլասեռուած և ընկած է: Այդ բանը շատ լաւ լուսաբանել կարելի է հենց ներկայի օրինակներով: Վանն ու իր շրջակայքը

1. Ինչպես ընթերցողը տեսնում է սրանց այնքան հայերէն և՛ ոչ մեկի հասկանալ լինի կարող է. Թ.

որքան ինձ է յայտնի մինչև վերջին տարւ տարիները ամենից քիչ հետևողներ էին տալիս կաթոլիկներին և բողոքականներին. վերջին քսան տարիների տնտեսական ճգնաժամ թուրք կառավարութեան սխտեմական հալածանքները և մանուաղ վերջին ահաբեկ կոտորածը, երբ 1000 հոգի հասուն ու թարմ երիտասարդ, Անայ հայերի կեանքը ու հոգին, զոհ գնաց տաճկի սրածուծեան, երբ ժողովրդի կենդանի նեարդը կորուսեց, այնուհետև աղատ ասպարէզ բացուեալ կաթոլիկութեան առաջ. որ մինչ այն ոչ մի յաջողութիւն չունէր... թողլի հիւանդ ու թշուառ ժողովուրդը նրան մի բան է միայն հարկաւոր. ֆիզիքական և բարոյական հանգիստ. ուտի և հայր փող է տալիս նա Լուսաւորչական է դառնում կաթոլիկն է օգնում գիմում է և ևս մի գիրկը... Նոյն պայմաններում միայն բողոքովին հակառակ պատճառներից, առաջացել էր և Լեհաստանի հայերի թուլութիւնը Հայաստանից եկող զաղթականների հոսանքը, որ շարունակ նորոգում էր տեղացի հայերի արիւնն ու եռանդը, դադարել էր. Այդ արիւնը նրանք ցեղական որոշ յատկանիշների պատճառով չկարողացան փոխ առնել լեհերից, որովհետև Դա պիտի տանէր զէպի կորուստ. նրանք չուզեցան ապրել իրեն Լեհ, և չկարացին յարատևել իրեն հայ. որովհետև երբ հայը հարուստ է, նա մեծ մասամբ իր սերնդին տալիս է ցօփութիւն և անժողկալութիւն... Եթէ ներկայի օրինակներն անգամ անբաւարար լինէին այդ բանին համոզուելու. Լեհաստանի հայերի գեղական կեանքի մասին հաստատ պատմական վկայութիւններ կան...

Յօդ կեանքի արդիւնքը ֆիզիքականապէս և բարոյականապէս թուլութիւնն է. իսկ ֆիզիքապէս ու բարոյապէս թողլի հասարակութիւնը դժ ու կամք չի կարող ունենալ դիմադրելու կամ մաքառելուն կրօնական և այլ հայածանքների դէմ. Այնպէս որ լեհական հայերի կրօնափոխութիւնը արդիւնք էր արդէն ընդհանրացած այլասեման... Նոյն թուլութեան և անկարողութեան արդիւնքն է, որ արեւելքի առևտրի անկումից յետոյ, նրանք, այդ ճարտար հայերը մի ուրիշ ելք չգտան իրանց ապրուստի համար. Եթէ արեւելքը կորցրեց իր շահաւտութիւնը, կապիտալիզմի զարգացումը նոր ճանապարհ էր բաց անում հայերի համար առաջ գնալու... Զենքը ձեռին, Անիից գաղթելով, աստանդական, նա հաստատուել կարողացաւ Լեհաստանում և մի զօրաւոր դիրք ու կարողութիւն ձեռք բերաւ հիմայ անկարելի էր միմե տանը ապահով նստած արեւելեան շարժիութիւնը Երոպական կապիտալիզմի փոխարինել... Սակայն, որ պ. Անտոնիչը սխալուում է այստեղ էլ, այդ այն է, որ նա մոռանում է մի կարեւոր հանգամանք. լեհական հայերի կապիտալը դեռ ապրում է այն բանակի մէջ

որ հիմա կառավարում են Լեմբերգի ամուրի հայկաթմուլի վարդապետները, այնինչ, այդ կապիտալն առաջ բերող անհատները մեռել են անդառնալի կերպով... և նրանք պիտի մեռնէին, դաւաւոր հարստութիւնն ու փարթամ կեանքը, կապիտալայ լեհուհին և հիւսիսի խոնար կլիման նրան արդէն արիւնքամ էին արել. նա վառ էր ապրել, նա պիտի տուժէր և պիտի կորէր, մի տարօրինակ տրամաբանութեամբ իր փայփայած կուպէնները թողնելով ամուրի հոգևորականների ձեռք երևի իր վատ կեանքի և մեղաւոր հոգու համար ապաշխարանք ստանալու յուսով... և Դրա համար շատ հեռու գնալու հարկ չկայ, բաւական է դիտել մեր վաճառականների գաղութն ու կեցութիւնը Մոսկուայ, Նոր-Նախիջևան, Արմի պատկերացնելու համար Լեհ. հայերի կորստեան իսկական պատճառները. Ինչպէս բացորոշ երևում է պրոֆ. Անտոնիչի խօսքերից, քիչ էր հայերի թիւը, որ խառնուեց լեհերի հետ. հայերն այնտեղ կոչ լցեցին լճուսիցան, այլ մեռան. Արեմն հայերի կորստեան պատճառները տնտեսական, կրօնական և պատմական չեն, այլ քնախոտական (ֆիզիքական) և գուցէ կլիմայական, որ մենք արդէն մասնակիչ էինք արել մի յոգուածում. (Մուրճ, 1897, բոշա ծագումով հայեր), Դա երևում է և հայերի պարպմունքից. 1600-ն, Լեմբերգում 80 տուն հայեր են 22 խանութ էր ընկնում հարուստներից, 19 խանութ աղքատներից, 2 զինեալ, 2 մեղրատուն և 4 զարեքրատուն. որեմն ընդամենը 49 վաճառատան հետ 80 տուն հայերն ունէին միայն 7 ը արհեստաւոր... նրանց ստուար մեծամասնութիւնը դադարել էր ֆիզիքական աշխատանք կատարելուց... նրանց կիսից աւելին վաճառական էր... և երբ մի ժողովուրդ իր գոյութեան նստակը միայն դրամ դիզելու մէջ է տեսնում, հասել է նրա վախճանը... Յայտնի է, դրա համար էլ Լեհաստան գնալու հարկ չկայ, որ մեր հարուստ դասակարգը մեռնում և ետույ սերնդին չմասն և դեռ կան մարդիկ, որ մեր փրկութիւնը տնտեսական ապահովութեան մէջ են որոնում

Դր. Վանցեան.

